

Олена Клименко
(Київ)

ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА В ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛЬСЬКИХ НЕУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Польща стала однією з найперших країн Центрально-Східної Європи, що пішла шляхом глибоких демократичних трансформаційних перетворень, в свою чергу, обумовлених викликами сьогодення. Процеси децентралізації державного управління, легітимізації місцевого самоврядування, налагодження прикордонних економічних, культурних стосунків розвивалися за умов урахування громадського чинника у політичній практиці представників політичної еліти країни. Зрештою, формування демократичних засад суспільства відбувалося паралельно з оформленням приватного та неурядового секторів Польщі. Водночас поняття демократичного суспільства набувало нового виміру у зв'язку з розвитком некомерційних груп, спільнот, фундацій, що так чи інакше претендували на свою роль у розбудові демократії в країні.

Треба відзначити, що міжнародні взаємостосунки з організаціями третього сектору в сусідніх країнах Східної Європи, а також із впливовими міжнародними неурядовими організаціями (НУО) Західної Європи та Америки з початком 1990-х рр. усе частіше ставали домінантою діяльності неурядових організацій Польщі. Власне, завдяки налагодженню тісної співпраці з активістами НУО підтримувалося сприяння розбудові громадянського суспільства у перехідних країнах колишнього СРСР¹. При тому неурядові організації традиційно

поширювали свою діяльність на сфери освіти, охорони здоров'я, захисту прав людини; вони також надавали гуманітарну допомогу у випадках стихійного лиха або у превентивній діяльності щодо кризових ситуацій в окремих країнах.

Широке створення та розповсюдження неурядових організацій у Польщі наприкінці 80-х – на поч. 90-х рр. було пов'язано з використанням, і, до певної міри, "копіюванням" діяльності неурядових організацій на Заході. До Польщі приїздили представники найвідоміших міжнародних неурядових організацій (Amnesty International, Haritage) та профспілкових союзів. Вони ділилися досвідом своєї діяльності, а саме: організаційною структурою та можливими джерелами фінансування, новітніми формами роботи і т.п. Але життєздатність польських НУО виявилася саме у поєднанні існуючих основ громадянської ініціативи в самому суспільстві та у використанні позитивного західного досвіду. Ініціаторами неурядової діяльності в країні стали інституції, що доти або були заборонені або мали напівлегальний статус. Активну міжнародну діяльність започаткувала ще «Солідарність» у 80-х рр. Ідейну декларацію того часу було ухвалено на 1-му З'їзді Організації восени 1981 р., і вона мала назву «Послання до людей праці Східної Європи». Багато тодішніх ініціатив висувалося структурами демократичної опозиції, від сер. 80-х рр. вони були орієнтовані на зустрічі та спілкування з українцями, білорусами, чехами, словаками та ін. Діяльність у такому напрямі сприяла кристалізації третього сектору в самій країні та налагодженню тісних контактів між демократично спрямованою елітою сусідніх країн Східної Європи. Такі організації, як Карта, Гельсінський комітет, Товариство Помост, Солідарність Польсько-Чесько-Словацька легалізували свою роботу, стаючи в такий спосіб першою платформою, на котрій безпосередньо вирішувалися завдання щодо взаємодії людей, які проживали у прикордонних областях.

З початком 90-х рр. важливе значення для розвитку добросусідських стосунків мали структури, що спрямовували свою діяльність на підтримання та розширення взаємозв'язків слов'янських народів. Співробітники неурядових організацій влаштовували т.зв. "інформаторії", присвячені питанням спільної історії сусідніх держав або висвітленню діяльності видатних осіб, спадщина яких належала до історії різних країн.

Відома діяльність Прикордонної фундації із Сейн, що, поєднавши свої зусилля з Люблінським театром, досягла значних успіхів у налагодженні дружніх культурних стосунків із сусідніми слов'янськими народами. Т.зв. "зустрічі культур" передбачали обмін культурною інформацією, організацію театральних вистав українців або білорусів у

Польщі. Подібні заходи сприяли активізації діяльності третього сектору у Польщі, Україні, Білорусі. Водночас вони закладали основні напрями міжнародної взаємодії громадської ініціативи в цих країнах.

Зрештою, досить активно польські НУО прагнули залучити до поживлення стосунків тих етнічних поляків, які проживали за кордоном. На основі організації "Полонія" (вона існувала за часів соціалізму) було відновлено активність Товариства польської спільноти, що через свою локальну мережу налагоджувало контакти з польською діаспорою, намагаючися через подібні культурні контакти сприяти відродженню національної ідентичності у поляків, які проживали за кордоном.

Десь наприкінці 1994 – на поч. 1995 рр. змінилися форми міжнародної діяльності представників громадської ініціативи у Польщі. По-перше, це відбулося через суттєве розгалуження серед акторів – "виконавців" складних завдань на поживлення громадської ініціативи в країні (тоді частина громадських активістів перейшла до оформлення політичних партій, натомість інші сприяли кристалізації неурядового сектору). По-друге, характерною ознакою даного періоду стало оформлення реальних програм, орієнтованих на цілеспрямовану діяльність у третьому секторі. Підготовлені програми не мали на меті одноразові зустрічі в громадах або тимчасові культурні імпрези, а найчастіше передбачали заходи щодо поступового розв'язання проблемних питань.

У цьому контексті найбільшої уваги заслуговує низка організацій, що досить активно провадила міжнародну діяльність, сприяючи в такий спосіб поширенню демократії як у самій країні, так і за її межами.

Гельсінська фундація прав людини (HFPC) – одна з найбільш досвідчених та професійно діючих структур у галузі прав людини. Її було засновано в 1989 р. у Варшаві. У період закладання засад демократії в суспільстві заснували її діячі нелегального Гельсінського комітету. Від самого початку своєї діяльності організація як у фінансуванні, так і в налагодженні своєї співпраці із зацікавленими спільнотами, фундаціями не залежала від держави та від різних політичних угруповань. Основна мета її міжнародної діяльності була й залишається – освіта в галузі прав людини, правового врядування та конституціоналізму.

Міжнародна діяльність цієї структури й сьогодні стосується насамперед теоретичної освіти в галузі прав людини, передачі досвіду вмілого використання механізмів їх захисту (організація громадських кампаній з різних правових питань, техніка моніторингу прав людини тощо), навчання професійних груп, проведення експертних консультацій щодо стратегічних планів діяльності або реалізації відповідних проектів, а також громадянської освіти, що включає,

наприклад, розповсюдження освітніх фільмів (у російськомовній або англійській версіях) через телевізійну мережу².

Діяльність структури орієнтовано насамперед на осіб, пов'язаних з діяльністю неурядових організацій, державних інституцій та засобів масової інформації. З кожним роком зростає коло людей, зацікавлених отримати інформацію або пройти в цій структурі навчання. Серед тих, хто отримав освіту через Гельсінську фундацію, виділяються перш за все діячі НУО, політики та експерти парламенту, працівники місій міжнародних організацій, співробітники інституцій омбудсмена. Крім того, існують спеціальні програми навчання, орієнтовані на спеціальні професійні групи людей, які так чи інакше причетні до захисту прав людини: адвокатів, суддів, офіцерів поліції або службовців пенітенціарних закладів. Нині бл. 3-х тис. осіб з 20-ти країн Східної Європи пройшли навчання за програмами Гельсінської фундації³.

Пріоритетними країнами в діяльності Фундації стали перш за все Україна, Росія та Білорусь; важливими напрямками роботи охоплено країни Південного Кавказу, а також посткомуністичні держави Центральної Азії. Широкий досвід роботи отримала організація в країнах Балтії, Словаччині, Албанії, Сербії.

Від 1991 р. у співпраці з Радою Європи Гельсінська фундація організовує щорічні Міжнародні літні школи з прав людини для тих осіб, хто активно займається охороною прав людини. Застосування такої форми роботи покликано було допомагати встановленню неформальних контактів серед діячів неурядових організацій, активістів з прав людини, а також сприяти обміну досвідом та вдосконаленню форм роботи в галузі забезпечення прав людини.

Крім Гельсінської фундації з прав людини, вирізняється своєю діяльністю також Фундація освіти для демократії, що від часу свого заснування займалася налагодженням мережі локальних груп у країнах Східної Європи та Центральної Азії. Створені завдяки цій організації осередки громадської ініціативи займалися передусім освітою населення щодо інститутів демократії. Досить відома у Польщі та за її межами Фундація ім. Стефана Баторія, що, завдяки налагодженню контактів з National Endowment for Democracy, Польсько-Німецьким співробітництвом для молоді, а також програмі PHARE, стала найвпливовішим спонсором діяльності польських неурядових організацій за кордоном.

На поч. 90-х рр. припадає активізація роботи тих структур, що сприяли налагодженню польсько-німецьких стосунків, а також ставили собі за мету наближення Польщі до членства в Європейському Союзі.

У польсько-німецькому діалозі важливу роль відігравали договори про сприяння співпраці між польською та німецькою молоддю. У

Польщі поширилися т.зв. Доми зустрічі польсько-німецької молоді, що, використовуючи різноманітні культурно-освітні заходи, сприяли зближенню нового покоління Польщі та Німеччини. В цьому контексті слід згадати таку організацію, як Фундація Nowy Staw. У рамках програми Європейського Центру співробітництва молоді вона сприяла проведенню 21-ї міжнародної молодіжної програми. Як і в більшості випадків роботи НУО, програми було розроблено з урахуванням професійної підготовки співробітників організації, а також можливостей фінансового забезпечення запланованих заходів. Завдяки фінансовій співпраці, а також дотаціям Фонду Phage, Програми малих грантів Комісії з демократії Посольства США в Польщі, Канцелярії Голови Ради Міністрів Польщі та приватних осіб, стали можливими запровадження журналістських курсів для молоді, прослуховування лекцій з історії Польщі, Німеччини, навчання іноземної мови, організація культурних заходів під час канікул та вихідних днів. У програмах взяло участь тільки в 2000 р. понад 600 осіб (з них – 220 поляків, 95 німців, 94 українця та білоруса). Крім того, Фундація взяла на себе організацію Дому зустрічей у Любліні, а також упорядкувала роботу Дому об'єднання та зустрічей ім. св. Максиміліана Колбія у м. Гданськ⁴. Належить відзначити, що існування цього закладу стало можливим також завдяки зусиллям католицького Ордену Францисканців. Щорічно в Домі відбувається понад 60 зустрічей, конференцій, семінарів, де зустрічаються представники молодого покоління з різних країн Європи. Від початку існування Дому зустрічей у Гданську Фундація активно залучала до участі своїх колег з України та Білорусі. У 2000 р. Дім реалізував 11 програм (44 проекта). До них було залучено бл. 1700 осіб віком від 16 до 26 років з Польщі, Білорусі, України, Литви, Німеччини. У програмах Дому все більшу активність виявляють представники країн Східної Європи. Приміром, у 2001 р. у заходах, організованих Фундацією, взяло участь 1200 осіб зі Східної Європи, а з Заходу – тільки 500. Важливим результатом діяльності цієї неурядової спілки стала форма роботи під назвою “майстерні”. В окремих групах молодь прилучали за інтересами до засад журналістики, опанування музичної майстерності (джаз, фольклор) або до участі в танцювальних гуртах. Наслідком стали записані молодими виконавцями музичні компакт-диски та концерти, проведені в різних містах Польщі. Слухачі майстерень підготували також репортажі й статті на злободенні теми сьогодення. Характерно, що активісти роботи Дому взяли на себе відповідальність за програму відбудови молодіжних структур у Білорусі. Досить складний для реалізації проект дав свої перші результати. Міжнародні Доми зустрічі для молоді почали діяти у білоруському місті Новогрудка.

Досить відома у Польщі своєю культурно-просвітницькою діяльністю та налагодженням польсько-німецьких дружніх стосунків культурна спільнота "Боруссія". Коли закладалися засади її функціонування (понад 10 років тому), передбачалося, що організація буде насамперед незалежним гуманістичним осередком польського народу. Від 1993 р. Спільнота активно долучалася до розробки молодіжних програм. Більшість із запланованих заходів було проведено разом з німецькими молодіжними структурами. Разом з тим наприкінці 90-х рр. до програм поступово приєднувалися молоді люди з країн Центрально-Східної Європи. Так, у 1999 р. було організовано польсько-литовсько-німецький театральний табір для молоді "Діалог"; у серпні 2000 р. – польсько-німецько-український молодіжний табір "Острів дітей – 4"; у липні 2001 р. юнаки й дівчата з Польщі, Німеччини, України брали участь у запливі на байдарках; а в серпні того самого року неурядова формація влаштувала екологічний табір для молоді (з Білорусії, Німеччини, Польщі) "Молодь за природу". Водночас у м. Дубенінки паралельно було запроваджено молодіжний табір "Острів дітей – 5". Досить поширеною формою роботи цієї організації стали т.зв. волонтерські проекти, що почали діяти завдяки спільній співпраці Спільноти з активістами Товариства ініціативи християн для Європи. До участі залучали локальні місцеві осередки, що могли об'єднати молодь на підтримку найбільш уражених верств населення в суспільстві. Ті, хто найбільше потребує допомоги – діти, молодь з патологічними вадами, хворі, бездомні, а також правопорушники –, стали об'єктами пильної уваги цих осередків. Учасники НУО спочатку провадили навчання для молоді, прагнучи пояснити причини та можливі наслідки важкого, небезпечного існування таких людей. Разом з тим навчання відбувалося так, аби залучити молодь до розуміння основ демократії, поваги до прав людини; і тільки після цього повнолітні молоді люди могли за бажанням організовуватися в групи допомоги та догляду за хворими.

Очевидно, що подібна діяльність спільноти НУО може розглядатися як важлива складова розбудови демократії в країні, оскільки завдяки їй підтримується пріоритет моральних цінностей у суспільстві⁵. Завдяки налагодженню культурних стосунків між сусідніми країнами, підтримці найменш захищених соціальних верств населення, ініціатори третього сектору сприяли та сприяють відтворенню своєрідного "громадянського домену", коли соціальний простір не зводиться тільки до родини або до кола найближчих людей, а, навпаки, зачіпає життєдіяльність соціуму, включаючи сфери освіти, соціального забезпечення тощо. Водночас, завдяки НУО реалізуються колективні форми взаємодії з

представниками соціумів в інших країнах, що позитивно підтримує процеси демократизації в державах східно-європейського регіону.

З 1991 р. Польська фундація ім. Роберта Шумана почала розробляти програми, що сприяли б свідомому ставленню поляків до членства в Європейському Союзі. Проте ширшого наголосу цей аспект у діяльності польських неурядових організацій отримав від сер. 90-х рр. Так, Фундація ім. Стефана Баторія – досить потужна структура, що майже виключно фінансується західними джерелами (Open Society Institute – 90% фінансування)⁶ – наприкінці 90-х рр., коли визначилися країни, що потраплять до 2-го або 3-го “ешелонів” кандидатів у члени Європейського Союзу, активно включилася до програм Форум Центрально-Східної Європи. Її основними завданнями стали, по-перше, підтримка трансформаційних перетворень у нових демократичних суспільствах, по-друге, сприяння процесам інтеграції країн Центрально-Східної Європи в єдиний європейський простір. Найпотужніші організації долучилися до дослідницької діяльності проблемних питань європейського інтегрування. Результатом такої роботи стала публікація періодичних видань, що висвітлювали актуальні проблеми країн Центрально-Східної Європи, пов’язані зі вступом в Євросоюз⁷. У межах цілої низки запланованих на 2000 р. програм було проведено зустрічі для громадськості різних регіонів України на тему інтеграції Польщі в Європейський Союз, а Фундацією ім. Стефана Баторія – своєрідні професійні курси для журналістів із Західної, Східної та Південної України. Під час відвідин Польщі представники засобів масової інформації мали змогу спілкуватися з працівниками центральної та місцевої влади з метою підготовки Польщі до членства в Євросоюзі. Для молодих журналістів з України, Білорусі, Росії, Польщі були проведені навчання, присвячені місцю Центрально-Східної Європи в європейській системі безпеки. На сьогодні завданням Форуму є організація низки зустрічей публіцистів, експертів, студентської молоді з Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини – для поглиблення діалогу в межах Вишеградської групи та залучення до спільних виступів, обміну інформацією, висловлення власних поглядів у дискусіях, присвячених європейській інтеграції.

Від 2-ї пол. 90-х рр. все більша кількість польських організацій, що працювали виключно на терені Польщі, почала залучатися до міжнародної діяльності. Це Фундація розвитку громадянського суспільства (FRSO), Польська акція гуманітарна (РАН), Фундація суспільно-політичних ініціатив (FISE), Фундація допомоги селу, Фундація розвитку місцевої демократії (FRDL) та ін. Ретельний підхід до своєї міжнародної діяльності ці некомерційні структури демонстрували визначенням своїх пріоритетних завдань,

використанням нових форм роботи з громадськістю, створенням відповідної інфраструктури в межах НУО, інакше кажучи, адекватним реагуванням на виклики часу.

Показово, як Фундація розвитку місцевої демократії створила додаткову структуру для поліпшення своєї міжнародної діяльності. Вона організувала т.зв. Польський інститут місцевої демократії. Основним його завданням стала безпосередня координація всієї міжнародної діяльності Фундації. Інститут став повністю відповідальним за реалізацію великих програм, орієнтованих на розбудову місцевого самоврядування в інших країнах.

Прикметною є діяльність Фундації розвитку громадянського суспільства. Структуру було створено в 1996 р. з метою сприяти успішному поступові демократії в країнах Східно-Центральної Європи. Як і в більшості неурядових організацій, основними формами своєї роботи діячі цієї НУО вважали навчання, консультування, обмін інформацією. З 1999 р. Фундація проводить навчання для лідерів албанських та сербських організацій у Косово. Курси з основ демократії та правопорядку було розраховано на декілька днів. Усім слухачам надавалися тематичні друковані матеріали сербською та албанською мовами. Діячам цієї НУО вдалося провести заходи у Приштині, Раховці, Малішеві, Кацаніках, Каменіцах та інших містах. Основними партнерами Фундації в цих заходах стали East West Management Institute, Medecins du Monde, а також Організація з безпеки та співробітництва в Європі. У 2000 р. Фундація разом з Південноафриканською структурою Olive почала реалізацію 3-річної програми, орієнтованої на поліпшення умов життя представників місцевої громадськості в Казахстані. Зрештою, в 1995-2002 рр. організація провела цілу низку одноразових заходів, зокрема навчання основ демократії в таких країнах, як Хорватія, Казахстан, Україна, Угорщина, Білорусь.

Досить відома своєю діяльністю Фундація суспільно-політичних ініціатив. Пріоритетними для себе завданнями організація вважає всебічне сприяння розвитку громадянського суспільства в країні. У Польщі вона відома тим, що підтримувала становлення малого та середнього бізнесу, допомагаючи в такий спосіб створенню додаткових робочих місць⁸. Від сер. 90-х рр. вона почала активно включатись у міжнародну діяльність. Завдяки своїй активності на неї звернули увагу західні спонсори. Організація отримує найбільшу частину фінансування з Посольства Канади у Польщі, Фундації Мотта, Фонду Форда та ін. Залучення до фондів Фундації додаткових коштів надало їй можливості більшою мірою використати набутий у Польщі досвід. На поч. 2000 р. організація запросила до участі у програмі сприяння розвитку місцевої громадськості в Україні Академію місцевого розвитку

в Польщі. Разом з Академією розроблено відповідні програми стажування для українців у структурах місцевого самоврядування, а також у польських неурядових організаціях. До цього заходу було запрошено представників місцевої влади, бізнесменів. На сьогодні стажування пройшло 68 осіб з 18-ти міст України, відбулося 8 3-тижневих курсів, розроблено 16 проектів місцевого розвитку.

В цьому контексті посередницька роль неурядових організацій являє собою своєрідний різновид соціального партнерства. Це, своєю чергою, сприяє встановленню взаємовідносин між спільнотою НУО та представниками місцевої влади в реалізації програм, що мали практичне економічне та політичне значення.

З огляду на це характерно, що з 2-ї пол. 90-х рр. актуалізувався такий напрям діяльності польських неурядових організацій, як усебічне сприяння демократичному розвитку на терені колишнього постсоціалістичного простору. Йдеться насамперед про розширення роботи в Україні, Білорусі, Росії, а також на Кавказі та в Центральній Азії. Найбільш досвідчені структури почали розробляти багаторічні програми щодо сприяння розвитку третього сектору в цих країнах. Тут цікавим виявився досвід польської фундації під назвою Інститут на користь демократії у Східній Європі (ІДЕЕ). Враховуючи складність та типові недоліки в організації роботи локальних НУО, Фундація поставила собі за мету – сприяти розвитку третього сектору в державах Центрально-Східної Європи. Було розроблено довгострокову програму "Центр плюралізму", що охопила представників неурядового сектору в 22-х країнах. Від 1992 р. щорічно в її межах проводилися зустрічі активістів неурядових організацій, журналістів, викладачів навчальних закладів. Для глибшого залучення НУО до роботи в ній, а також для обміну інформацією та досвідом діяльності Фундація почала публікувати періодичне видання англійською мовою "Centers for Pluralism Newsletter". Окрім того, організація приєдналася до Товариства взаємної інформації – бази даних в Інтернеті про НУО в країнах колишнього СРСР. Окремо Фундація розробила програму на підтримку демократичних перетворень в Україні, що має назву "Підтримка місцевої демократії на Україні". Вона складається з 3-х проектів. Один з них зорієнтований на підтримку кримських татар і ставить за мету сприяння їхньому культурному та суспільному розвитку (консультації для представників місцевої влади, стажування для журналістів тощо). Другий спрямований на підтримку вільних засобів масової інформації в Україні й передбачає передусім стажування представників мас-медіа у Польщі з метою оволодіння кращим польським досвідом у галузі журналістики та телебачення⁹. З 1999 р. набрав чинності проект підтримки модернізації сільського господарства в Україні. Він включає

обмін досвідом польських та українських землевласників і зорієнтований перш за все на формування приватного власника землі.

Зрештою, як свідчить дійсність, більшість проектів, реалізованих польськими неурядовими організаціями протягом останнього десятиліття в країнах Центрально-Східної Європи, на Балканах, в Центральній Азії, було фінансовано виключно з-за кордону (USAID, Know-How Fund, MATRA). Впливовими спонсорами були та залишаються приватні фонди, наприклад, Фонд Форда, Фондація Чарльза Стюарда Мотта, Фондація ім. Стефана Баторія¹⁰. Представники польських неурядових організацій вважають, що західні спонсори позитивно оцінюють діяльність поляків на Сході, оскільки вони зарекомендували себе як активні діячі та раціональні адміністратори. Отже, польські структури адмініструють програми великих закордонних фондаций, під які вони отримують відповідні дотації. Наприклад, Фондація освіти для демократії є адміністратором програми RITA, Польсько-Американської фундації свободи; Фондація партнерства для довкілля адмініструє коштами Консорціуму Environmental Partnership for Central Europe.

Неодноразово виникали питання щодо ролі зарубіжних фондів у розвиткові третього сектору в Польщі. Але, на відміну від України або Росії, ці питання не набирають такого загостреного характеру, оскільки неурядові організації розвиваються адекватно змінам у самому суспільстві в широкому розумінні цього слова. Відтак результати діяльності неурядового сектору відповідають поступові Польщі в напрямі європейського інтегрування, а її східна політика значною мірою реалізується саме завдяки активній та ретельно впорядкованій діяльності широкого кола неприбуткових, некомерційних неурядових організацій третього сектору.

¹ *Przeworski A.* Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America. – Cambridge, 1991. – P. 145.

² Międzynarodowa działalność polskich organizacji pozarządowych / Pod redakcją *Grażyny Czubek* / Fundacja im. Stefana Batorego. – Warszawa, 2002. – S. 24.

³ Там само. – S. 25.

⁴ Там само. – S. 43.

⁵ *Сунгуров А.Ю.* Организации-посредники в структуре гражданского общества // *Полис.* – 1999. – № 6. – С. 35.

⁶ Sprawozdanie. 2001 / Opracowanie *Marcin Polak, Ewa Kulik-Bielińska* / Fundacja im. Stefana Batorego. – Warszawa, 2002. – S. 5-6.

⁷ O przyszłości Europy. Nowe sąsiedztwo – nowe stowarzyszenie: Ukraina i Unia Europejska na początku XXI wieku / Fundacja im. Stefana Batorego. – Raporty. 6. – Warszawa, 2002. – 15 s.

-
- ⁸ Регіональна політика в країнах Європи: уроки для України / Київський центр Інституту Схід – Захід; За ред. *С. Максименка*. – С. 90-91.
- ⁹ Międzynarodowa działalność polskich organizacji pozarządowych. – S. 15-16.
- ¹⁰ Sprawozdanie. 2002. – S. 109.